

אילן, אילן, מה אברך בראייתך?

לע"נ רבי ישראל בן פורת
נלב"ע בי"ב בשבט תש"פ
מורה אהוב ואוהב עמו וארצו
ומאהיב את תורת ישראל

מה בין עצים לאילנות?

כל השנה כולה מורגלת לשוננו לדבר על "עצים"; מראש השנה לאילנות ועד סוף ימי ניסן משתגר בפינו השם "אילן"¹. בעברית המקראית משמשת המלה "עץ" הן לציון העץ החי והן לציון העץ המת, חומר הגלם שנכרת. בשפות רבות מובחנות שתי ההוראות זו מזו, כפי שרואים דרך משל בארמית: בסוף פרשת וירא מתרגם אונקלוס "מַמְעַל לְעֵצִים" – "עיל מן אַעֲיָא" (בראשית כב, ז), שזו בעצם אותה מילה בלבוש ארמי²; ואילו בתחילת הפרשה מתרגם "וְהַשְּׁעֵנוּ תַחַת הָעֵץ" (שם יח, ד) – "אֵילָנָא". חז"ל צמצמו את השימוש במילה המקראית "עץ" רק לחֵמֶר (כגון "כלי עץ"), אך לעץ החי קוראים בשם החדש "אֵילָן" ש"גויר" מארמית. לאור האמור, נשאלת השאלה מדוע כל השנה כולה מברכים אנו לה' לפני אכילת פירות האילן "בורא פרי העץ" כבתורה³, ואילו בעונת פריחת העצים מברכים אנו "ברכת האילנות" כלשון חכמים?

מטבע של ברכות הנהנין

חז"ל הבחינו בין "לשון בית המדרש", לשון המשניות והמדרשים, שהיא כלשון הדיבור שבימיהם, הידועה כ"לשון חכמים", מצד אחד⁴ – "לשון בית הכנסת" מצד שני: מטבע ברכות ותפילות המופנות כלפי רבש"ע, שבה המשיכו את מסורת לשון המקרא, על השִׁגָב והוד הקדומים שבה⁵.

¹ בעברית של ימינו חזר השם "עץ" לשמש בשתי הוראותיו, כבמקרא, ו"אילן" נעלם כמעט, כדלקמן. להרחבה: מורי, פרופ' שמחה קוגוט, "עץ ו'אילן' במקרא, בתרגומיו הארמיים ובעברית הבת-מקראית", נטעי אילן – מחקרים בלשון העברית ובאחיותיה מוגשים לאילן אלדר, ירושלים תשע"ד, עמ' 73–77.
² "עץ" = "אָע", שהרי: 1. ע' הגרונית מתחלפת בעיצור א' הקרובה לה. 2. צ' עברית מקבילה פעמים רבות לע' בארמית. 3. סיומת היידוע "־אָ" מקבילה לה' היידוע העברית, שבמקרה זה מובלעת ונרמזת רק בניקוד "לָ" > "לָה־".

³ ראה תוספות אנשי שם (ברכות, ראש פרק ו' ד"ה בפה"א): "בלשון המקרא נקראים פרי העץ [...] ובלשון המשנה נקראין פירות האילן [...] והברכות כולן נתקנו על לשון המקרא. אבל התנא כשצריך לומר שעל דבר זה מברך ברכה זו, קורא הדבר ההוא בלשון המשנה שהוא מדבר בו".

⁴ "לשון תורה לעצמה, לשון חכמים לעצמן" (חולין קלז, ב; עבודה זרה נח, ב).

⁵ "כדכתיב קאמרינן" (ברכות יא, ב). על כלל זה ועל חריגיו ראה מאמריו של מורי, פרופ' משה בר-אשר, "מטבע שטבעו חכמים בברכה", כנישתא (מחקרים על בית הכנסת ועולמו) ד, תש"ע, עמ' כז–מט, ו"הזיקה ללשון חכמים

ברכת "בורא פרי העץ" רומזת ללשון פרשת בראשית שבה מסופר איך במאמר ה' "עץ פרי עשה פרי", ושבני האדם הותרו והוזמנו לאכול ממנו: "כל העץ אשר בו פרי עץ – לכם יהיה לאכלה" (בראשית א, יא; כט). שיבוץ הצירוף המקראי "פרי העץ" מזכיר לאדם הבא לאכול את משמעות הנאתו מהעולם ומסייע לו לשמוע מחדש את דבר ה' הנותן לו את "כל העץ אשר בו פרי עץ"⁶.

ברכת האילנות

מה שאין כן ברכות הראייה⁷, ובכלל זה ברכת האילנות, כפי שכתב פרופ' אפרים חזן: "השימוש בלשון חכמים במטבע של ברכה בא בעיקר בברכות הראייה, שהן ברכות של תגובה על חוויה חד פעמית או חוויה החוזרת על עצמה לעתים נדירות. נראה לנו כי ביקשו חכמים לתת לחוויה זו ביטוי בלשון היום-יום, לשון של דיבור שוטף ללא תיווך הניסוח בעזרת המקרא", או בניסוח אחר: "ביקשו שלא לחצוץ בין החוויה למברך וניסוחו דבריהם בלשונם"⁸.

ברכת האילנות (דוקא! ולא ברכת "העצים") ספוגה בלשון חז"ל, ומתאימה להודיה ספונטנית לבורא עולם ברגע של התפעלות מיפי הבריאה. היא דומה באופייה ובסגנונה לברכות שגשנו בפרק "הרואה"⁹, ומטרת כולן שתכף לקליטת החוויה החושית, בעין או באוזן, מיד יודה ליוצר כל בפיו ובלשונו בטבעיות¹⁰, וכך יזכור את הבורא וישווהו לנגדו תמיד (תהילים טז, ח ורמב"ם הלכות ברכות פ"א ה"ד).

בלשון הדיבור בימינו נדחתה "אילן", והיא נחשבת כמילה גבוהה ופיוטית. היא משמשת בימינו רק בצירופי מילים ובניבים (כמו "אילן יוחסין", "נתלה באילן גדול"), וכמובן ב"ראש השנה

במטבע של ברכה", לשוננו עו, תשע"ד, עמ' 247–264. שניהם כונסו בספרו: "לשוננו רנה - עיוני תפילות בלשון ובסגנון, בתכנים, בנוסחאות ובמנהגים".

⁶ הרב מרדכי ברויאר, פרקי מועדות, א', ירושלים, תשמ"ו, עמ' 27.

⁷ קבוצה נוספת של ברכות הטבועות בלשון חז"ל היא ברכת המצוות. ראה על כך במאמר "מטבע שטבעו חכמים בברכה" הנ"ל, עמ' 258–262.

⁸ מורי, פרופ' אפרים חזן, "לשון מקרא ולשון חכמים במטבע הקצר שבברכה", ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, ב, (תשנ"ב), עמ' 689–696.

⁹ ולכן כלל אותה הרמב"ם יחד עמהן בפרק י' מהלכות ברכות. אכמ"ל במיקומה המפתיע של ברכת האילנות בבבלי, באמצע סוגיית ברכות הריח בפרק ו' של מסכת ברכות, ולא במקומה הטבעי: יחד עם ברכת "שקכה לו בעולם" בפרק ט' (ברכות נח, ב).

¹⁰ דוגמה לכך הוא רב אשי שמבלי לשמוע את דרשת רב המנונא, ברך מדעתו את אותן חמש ברכות בראיית חמישה אתרים בבבל הרשעה, אע"פ שחלקן אינן נוסח קדום, כגון "ברוך שהחריב ביתו של נבוכדנצר הרשע" (ברכות נז, סע"ב). ב"קרית מלך" מציין הר"ח קנייבסקי גמרא זו כמקור לדברי הרמב"ם בחתימתו להלכות ברכות: "וַיְרַבְּהָ בְּבִרְכּוֹת הַצְּרִיכוֹת, וְכֵן דָּוִד אָמַר (תהלים קמה, ב): בְּכֹל יוֹם אֲבָרְכֶךָ, וְאַהֲלִלָה שְׁמֶךָ לְעוֹלָם וָעֶד."

לאילנות". אילו תוקנה ברכת האילנות בימינו, אכן היה מתאים יותר לנסח אותה כלשון הדיבור "ברכת העצים". ברם, לא רק הלשון השתנתה מימי חז"ל ועד לימינו; גם הספונטניות שבברכת האילנות נעלמה: בימינו רבים מחזרים אחרי אילנות ומשתדלים להתחייב בברכת האילנות, על פי תורת הסוד, אע"פ שככל ברכות הראיה אין חיוב לחפש בה¹¹. יוצא אם כן שדווקא השם "אילנות" שנחשבת כיום ייחודית עולה בקנה אחד עם המעמד הייחודי שקיבלה ברכת האילנות בדורנו.

מקורות ברכות האילנות

הרמב"ם (הלכות ברכות י, יג) כורך יחד שתי ברכות על אילנות, וזו לשונו:

1. הרואה בריות טובות ומתוקנות ביותר ואילנות טובות מברך: שְׁכָכָה לוֹ בְּעוֹלָמוֹ.
2. היוצא לשדות או לגנות בימי ניסן וראה אילנות פורחות ונצנים עולים מברך: ברוך אתה יי' א-להינו מלך העולם, שלא חיסר בעולמו כלום, וברא בו בריות טובות ונאות כדי להתנאות בהן בני אדם.

מקור הברכה הראשונה, "שְׁכָכָה לוֹ בְּעוֹלָמוֹ", בברייתא המובאת בפרק תשיעי של מסכת ברכות בבבלי¹² ובירושלמי¹³, והיא מופיעה גם בתוספתא (פ"ו ה"ד או ה"ז).

הברכה השניה מובאת בתלמוד הבבלי בלבד. היא נמסרת מפיו של האמורא הבבלי רב יהודה¹⁴ במסכת ברכות מג, ב¹⁵. עכ"פ, יתכן שהיא נתקנה עוד קודם לכן. וזו לשון הגמרא: "האי מאן דנפיק ביומי ניסן וחזי אילני דקא מלבלבי, אומר: ברוך שלא חיסר בעולמו

כלום, וברא בו בריות טובות ואילנות טובות להתנאות בהן בני אדם."

בכל מילה ומילה בנוסח ברכה זו נפלה מחלוקת, ובמאמר זה נדון רק במילה "כלום" ובמילים "בריות טובות ואילנות טובות", שכאמור, מאפיינים את לשון חז"ל.

---

¹¹ ר' אליהו כהן, "מעשה חמד על ברכת האילנות", תשמ"ו, עמ' קסז, ע"פ הרב חיד"א, מורה באצבע, קצ"ח.

¹² "ראה בריות טובות ואילנות טובות אומר: 'ברוך שככה לו בעולמו'" (ברכות נח, ב; וכיו"ב בעבודה זרה כ, א).

¹³ "הרואה אילנות נאים ובני אדם נאים אומר 'ברוך שכן ברא בריות נאות בעולמו'. מעשה ברבן גמליאל שראה גויה אשה נאה וברך עליה" (ברכות פ"ט ה"א).

¹⁴ רב יהודה בר יחזקאל, בן הדור השני של אמוראי בבל, תלמידם של רב ושמואל, ייסד את הישיבה בפומבדיתא ועמד בראשה. יצוין כי בשמו נמסרו נוסחי ברכות נוספות, כברכת לבנה (סנהדרין מב, א) וברכת חתנים ("שבע ברכות", כתובות ז, סע"ב).

¹⁵ וכן במסכת ראש השנה יא, א. שם, לפי כת"י מינכן 95, רב יהודה מוסר הלכה זו בשם רבו, רב. רב ידוע כמי שתקן כמה נוסחאות תפילה, כמו "ותודיענו" (ברכות לג, ב) וסדר מלכיות זכרונות ושופרות (ירושלמי ר"ה פ"א ה"ג; וראה: ר' ישראל שציפנסקי, התקנות בישראל, כרך א', עמ' תכג).

מטבעה של ברכת האילנות

א. "שלא חיסר בעולמו כלום"¹⁶: המילה "כלום" התחדשה בעברית של חז"ל, ואחת מהוראותיה היא "משהו", "דבר", כגון: "הנהנה כלום מן העולם – מעל, עד שיתירו לו המצות" (ירושלמי ברכות ראש פרק ו'¹⁷). בדרך כלל משמשת "כלום" בהקשרים שיש בהם שלילה, כמו בברכה זו: "לא חיסר... כלום", וכמו: "אין ארץ ישראל חסרה כלום, שנאמר (דברים ח, ט): 'אֶרֶץ אֲשֶׁר לֹא בְמִסְכָּנֹת תֹאכַל בָּהּ לֶחֶם לֹא תִחָסֵר כֹּל בָּהּ'" (ברכות לו, ב). צירוף מקראי מקביל לכך הוא: "לא חסרת דבר" (דברים ב, ז).

בשנת תפ"ה (1725) הודפס בגרמניה סידור מהפכני ע"י המדקדק רז"ה¹⁸, ובו "תיקונים" נועזים רבים בנוסח התפילה והברכות, שחלקם השתקעו בסידורי קהילות אשכנז עד היום. המאפיין את "תיקוניו" הוא דחיית כל מה שלדעתו סותר את כללי הדקדוק המקראי¹⁹. לפיכך, בנוסח ברכה זו הומרה המילה "כלום" בחלופה המקראית שלה, "דבר".

פְּרֹחַ אֶתֶּה יי אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם שְׁלֹא חָסַר בְּעוֹלָמוֹ דָּבָר
וּבְרָא כּוֹ מְרִיֹת מְזֻכּוֹת וְאֵילָנוֹת מְזֻכּוֹת לְהֵיוֹת בְּהֵם בְּנֵי אָדָם:

¹⁶ ראה את דבריו של ידידי, ד"ר יעקב עציון 'כלומניק אינו אפס' בקישור

http://www.daat.ac.il/daat/ktav_et/maamar.asp?ktavet=1&id=840

¹⁷ בהגהות הגר"א: פירוש הברכות שעושין קודם שנהנה מאותו הדבר. במאמר המקביל בבבלי (ברכות לה, א) נאמר: "אסור לו לאדם שיהנה מן העולם הזה בלא ברכה; וכל הנהנה מן העולם הזה בלא ברכה – מעל".

¹⁸ ר' שלמה זלמן הענא (תמ"ז–תק"ו; 1687–1746), סידור "בית תפילה", דף ע"ב. ראה: יהונתן וורמסר, משנתו הדקדוקית של ר' זלמן הענא, עבודת דוקטור, תשע"ז.

¹⁹ דוגמה ל"תיקון" של רז"ה שלא התקבל כלל: הוא מחק את המילה "של" מהברכות, כגון: "בקדושתו של אהרן", "נר של שבת". על כך כתב עליו רבה הראשי של ג'רבה, הרב כלפון משה הכהן (תרל"ד–תש"י; 1874–1950) בשו"ת שואל ונשאל (ח"ה, או"ח סימן קיב אות ג ו'): "והוא פלא דכל כך מחליט הרב ז"ל הנזכר להטעות כולם ח"ו". שני חידושים שלו שהצליחו הרבה יותר: "יתגדל ויתקדש" במקום "יתגדל ויתקדש", ו"ותערב עליך" במקום "ותערב לפניך". ראה מאמריו של פרופ' חיים א' כהן: "יתגדל ויתקדש", עיון בצמיחתה של מסורת הגייה חדשה, מסורות ח, תשנ"ד, עמ' 59–69; "ותערב לפניך" – לבירורו של נוסח וגלגוליו על פי דקדוק, לשוננו סט, תשס"ז, עמ' 361–375. ראה את מאמריו (ועוד כיוצא בהם) בקישור: <https://www.tau.ac.il/profile/chaimco>

כעבור 138 שנה, בשעה שחידוש זה הולך ומתפשט בקהילות אשכנז²⁰, יצא נגדו רבי חיים פונטרימולי, בעל "פתח הדביר"²¹ (איזמיר, תרכ"ג; 1863), וכתב שלמרות הסימוכין המקראיים לסגנון זה (דברים ב, ז; שופטים יט, יט) "קשה הדבר מאד לשנות נוסח המסודר מפי קדושי עליון חכמי התלמוד ומוסכם מכל הפוסקים... וכי הותרה הרצועה ביד כל אדם לשנות מטבע שטבעו חכמים בברכות, המוסכם מפי הכל?!". בעקבות זאת, פוסקים רבים עוררו את בני אשכנז להחזיר עטרה ליושנה ולהתנער מחידוש זה²². הרב שְׁרֵיָה דְבִלְיָצְקִי כתב: "והעיקר שכולם יאמרו בנוסח [...] כלום [...] והמשנה ידו על התחתונה"²³. יש שניסו לדחות את דבריו בטענה שהנוסח "דְבָר" קדום ומקורו בראב"ד השני²⁴, בעל "האשכול" – ע"פ המודפס

---

²⁰ מי שתרמו לתפוצת חידוש זה הם הסידורים ה"מדוקקים" של ר' וולף היידנהיים ושל תלמידו ר' יצחק זליגמן בְּר ("עבודת ישראל", עמ' 569). למרבה הפלא בְּר מעיר על שני פרטים אחרים בנוסח הברכה, אך על הנוסח המחודש "דבר" הוא לא מעיר דבר! מלבד סידורים שאימצו תיקון זה השתרבב תיקון זה גם ללשונו של רבי שלמה גנצפריד (נלב"ע: תרמ"ו; 1884) בחידושיו למסכת ברכות, פני שלמה, פרק ו, על אף שבקיצור שולחן ערוך (ס), הוא כותב "שלא חיסר בעולמו כלום". יש לציין (כפי שהעיר הרב יחיאל אברהם זילבר) כי בסידור דרך החיים של הגאון מליסא, ר' יעקב לורברבוים, הודפס "דבר... ואילנות טובים", אך כנראה שזה היה נוסח המדפיסים, שכן בספרו (דרך החיים סימן רכא, א) מופיע הנוסח המסורתי "כלום... ואילנות טובות". גם בדורנו יש מגדולי ישראל הממשיכים בנוסח מחודש זה: נמסר שהר"מ שטרנבוך מברך "דבר" (הרב שמחה בונים לונדיסקי, ברכת האילנות, עמ' 24), וכן שהגרי"ש אלישיב בירך: "שלא חסר בעולמו דבר וברא בו בריאות טובות ואילנות טובים לקנות בהם בני אדם" (הרב יהושע שמעון ברוננער, "איש על העדה", עמ' 44–45). בהערות שם כתב הרב ברוננער מדעתו ליישב את סטייתו החריגה של הגרי"ש"א מהנוסח המסורתי בטענה שהואיל ורבו הנוסחאות בברכה זו "על כרחך דאין אנו בקיאין בגירסא הנכונה שבגמרא, וא"כ שוב אין לחוש בהא דמשנים הנוסח, ואדרבה י"ל הנוסח המדויק (!) ביותר עפ"י דקדוק לשון הקודש ופסוקי התורה [...] 'דבר', וכמו שהעיד (!) בפתח הדביר". מלבד כמה דברים שיש לפקפק בדבריו, מעניין להשוות את "הרמת הידיים" שלו מביורר הנוסח המקורי (מעין "או הכל, או כלום") אל המובא לקמן בהערה 40. כמו כן, לא נתבאר אם "בריאות" הוא רק טעות המהדיר ובאמת אמר "בריות", או שגם בכך חידש הגרי"ש"א לומר "עפ"י דקדוק לשון הקודש ופסוקי התורה" (וראה לקמן הערה 28).

²¹ ר"ח פונטרימולי היה מחברי בית דינו של רבי חיים פלאג'י בטורקיה. הוא ראה נוסח זה בספר "שכיות החמדה - תיקון לימי ניסן" ("כולל סדר [...] לחדש ניסן [...] אמן ותקן כמוהו" ר' הרב דוד פארדו זצ"ל") שהודפס באוסטריה בשנת תקע"א (1811) – עשרים שנה לאחר פטירתו של רבי דוד חיים פאָרְדוּ, כך שלא ברור האם הנוסח המחודש היה על דעתו של רבי דוד פאָרְדוּ. ואכן, ר"ח פונטרימולי תולה זאת ב"מדפיס".

²² את דברי ר"ח פונטרימולי העתיק הרב יצחק יעקב וייס (נלב"ע: תשמ"ט; 1989) בשו"ת מנחת יצחק (ח"י סי' טז; בטעות ייחס בפסקי תשובות או"ח סי' רכו את הדברים לרב וייס עצמו). כן העיר על כך הרב דוד יצחקי (לוח ארש', מהדורתו, תשס"א, עמ' תצה-תצו), הרב מרדכי יחזקאל גולדיש (אילנא רברבא, תשס"ה, עמ' יא), הרב יוסף שמחה גינזבורג (קובץ הערות וביאורים, תתקצו, תש"ע), וכן מזכר הנוסח הנכון ב'המעין' במאמר "נוסח ברכת האילנות", 'המעין' מז, ג (ניסן תשס"ז) עמ' 64 ובמקורות אחרים, ובניגוד לפוסקים הנ"ל בהערה 21.

²³ בתוך רשימת "דקדוקים בנוסח הברכה", המובאת ב"מעשה חמד", תשמ"ו, עמ' רפה.

²⁴ רבי אברהם ב"ר יצחק אב בית דין, שנולד בנרבונה שבפרובנס בשנת ד'תתמ"ה (1085) ויש אומרים ד'תת"ע (1110).

במהדורת רצ"ב אורברך ("נחל אשכול")²⁵. אך במהדורה האמינה יותר (של הרב אלבק) אין כלל ברכת האילנות! לכן נראה שמדובר בתוספת מאוחרת שהושפעה מתיקונו של רצ"ה²⁶.

ב. "בריות": מילה זו יסודה במקרא (שמ"ב יג, ה; יחזקאל לד, כ), אך רק בלשון חכמים פירושה: "מי שנברא". לפעמים הכוונה היא לבני אדם (כמו בדברי הלל "אוהב את הבריות ומקרבת לתורה"; אבות א, יב), ולפעמים לבריות אחרות (כמו בברכת "משנה הבריות" על ראיית פיל וקוף; ברכות נח, ב). רוב עדות ישראל קוראים את המילה "בְּרִיָּה", ו"בְּרִיּוֹת" (בדומה למילה המקראית "בְּרִיאָה"; במדבר טז, ל²⁷), אך יש אומרים "בְּרִיָּה" ו"בְּרִיּוֹת"²⁸. במסורת תימן מבדילים בין בני אדם ("בְּרִיָּה" ו"בְּרִיּוֹת") לבין שאר הנבראים ("בְּרִיָּה" ו"בְּרִיּוֹת"), ובברכת האילנות מנהגם לברך "בְּרִיּוֹת טובות"²⁹.

ג. "בריות טובות": ר' ניסן ברגרין הראה ששם זה משמש בין בלשון נקבה (כמו ביומא פו, א; "מה הבריות אומרות עליו") ובין בלשון זכר (כמו בירושלמי גיטין פ"ג ה"ג: "לא עבר שם ברייה"; שמות רבה, משפטים פרשה לא: "כל בריותיו של הקב"ה לוין זה מזה")³⁰.

---

²⁵ כ"כ מחבר "מעשה חמד" הנ"ל בהערת שוליים על דברי הרב דבליצקי שם.

²⁶ הרב יחיאל אברהם ב"ר בנימין יהושע זילבר, בירור הלכה, ד, עמ' קעג, תשנ"ז.

²⁷ לפי קריאה זו ההבדל בהגיית שתי המילים, "בְּרִיאָה" ו"בְּרִיָּה", דק מאוד, ורבים אינם מבחינים ביניהן כי אינם מבטאים כלל את העיצורים יו"ד ואל"ף, ובמקומם אומרים "בְּרִיָּה". יתכן שזו הסיבה שמוצאים לעתים את המילה "בְּרִיאָה" במקום "בְּרִיּוֹת" (כמו במדרש תנחומא, ורשא, פינחס: "והרואה בריאות טובות ואילנות טובות אומר ברוך שככה לו בעולמו"), ואף בנוסח ברכת האילנות: "שלא חסר מעולמו כלום וברא בריאות טובות ואילנות טובות כדי להתנאות בהם בני אדם" ("צידה לדרך" מאת ר' מנחם אבן זרח, מאמר א', כלל ג', פרק כ"ט, דף לא, א בדפוס לבוב תרי"ט). אמנם, בשאר הדפוסים: "בריות". במרשתת מצאתי עשרות נוסחי ברכת האילנות עם "בריאָה". (וראה לעיל הערה 21).

²⁸ ראה ב'לוח ארש' מהדורת הרב דוד יצחקי עמ' קד–קה. וראה מ"ש פרופ' משה בר-אשר, 'תורת הצורות של לשון המשנה: פרקי מבוא ותצורת שם העצם', חלק ראשון, כרך ב, עמ' 1266, שצורת התיבה במקרא היא "בְּרִיאָה" (במדבר טז, ל) שהיא משרשי ל"א, ובמשנה משתקף המעבר לשורשי ל"י גם במקום שהשם משמש בהוראה המקורית כשם פעולה וגם במקום שהוא מציין פרי פעולה - 'מי שנברא', כגון 'הבריות'. אך כבר במקרא מצאנו מעבר ל"י בצורת הבינונית: "שְׁה בְּרִיָּה" (יחזקאל לד, כ).

²⁹ ראיתי תשובה של מי שלא הכיר מסורת זו, ופסל הגייה זו, והוא לא ידע כי כן כתב גדול פוסקי תימן, מהר"י צאלח (תע"ה–תקס"ה; 1715–1805). סיוע למסורת זו ניתן להביא מכתב יד אחד באתר "הכי גרסינן" הגורס (בראש השנה יא, א): "וברא בו בריאות [ביריות] טובות". כאמור, מנהג שאר עדות ישראל לברך "בְּרִיּוֹת", וכ"כ לגבי ברכה זו רבי חיים פלאגי (מועד לכל חי, א, י).

³⁰ מסקנתו למעשה שהמין של "בריות" צ"ל זו"נ: "דרך זו הנכונה לפי חוקי הלשון פשטה מאוד בעברית של זמננו ואין לערער עליה, ומן הצורך להכניסה ולהעיר על דרכי שימוש השם בספרות העתיקה ובספרות זמננו" ("הבריות אומרים, הבריות אומרות", בתוך: עיונים בלשון העברית, 1995, עמוד: 160–163). אמנם בספר שלחן שלמה לרש"ז מירקש או"ח סי' רכו כתוב: "וברא בריות טובים ואילנות טובים".

ד. "אילנות": כאמור, השם "אילן" הגיע לעברית מהארמית שבספר דניאל (ד, ז-ח), ונראה שבמעבר לעברית שמר האילן על מינו הזכרי, וכפי ששגור בפי הכל: "אילן אילן, במה אברכך" וכו' (תענית ה, ב) בלשון זכר³¹.

ה. "אילנות טובות": לאור האמור, היה צפוי שנוסח הברכה יהיה "אילנות טובים", ולא כמצוי בכל עדי הנוסח של שתי הסוגיות שבהן מופיעה ברכה זו: "אילנות טובות"³². היתכן שחז"ל תקנו ברכה בלשון לא מדוקדקת³³?

אפשר להסביר שאע"פ ש"אילן" הוא זכר, סטייה זו מן הדקדוק נובעת מ"הדמות" של מילה אחת לשכנתה, כלומר הסיומת "-ות" של השם "אילנות" נגררה אל סיומת התאר שאחריו: "טובות" (ועוד יותר כש"אילנות טובות" סמוכות ל"בריות טובות"³⁴) כדי "לזיג המילות". תופעה זו ("גרירה מורפולוגית" בפי הבלשנים בימינו) נפוצה במקרא ובחז"ל ואף בלשון ימינו³⁵.

בנוסף, יש מבטלים כליל את ההנחה שההתייחסות אל "אילנות" כאן צריכה להיות בלשון זכר: ראשית, יש מפקפקים בהנחה הנ"ל שגם בעברית המילה "אילן" משמשת כזכר בלבד, ולדעתם היא משמשת גם כנקבה³⁶. שנית, יש אומרים שעל "דבר שאין בו רוח חיים" ניתן לדבר בין

---

³¹ בסיפור חלומו של נבוכדנצר: "הִזָּה הָיִיתִי, וְאָלוֹ אֵילָן בָּגֹאֵ אֲרָעָא וְרוּמָה שְׂגִיא. רְבָה אֵילָנָא וְתִקְףָּ". "אילנא" היא הצורה המיודעת. משני פסוקים אלה מוכח שמינו זכר: "רומה", "רְבָה וְתִקְףָּ". וראה הערה 37.

³² ע"פ אתר הכי גרסינן. וראה לקמן בהערה 44.

³³ למרבה הפלא, כך אכן כתב הרב שם טוב גאגין (נלב"ע: תשי"ג; 1953), שהיה ראש ישיבה ואב"ד באנגליה, בספרו "כתר שם טוב" (חלק א-ב, עמ' ריא): "שהברכות נתקנו ע"י חכמי התלמוד, והם לא היו כ"כ מדקדקים בדקדוקי עניות. ולראיה עוד לדברי, כי ברכת האילנות נוסחאה... אילנות טובות, והיה צ"ל טובים, שאילן הוא זכר... ועם כל זה לא דקדקו לומר... אילנות טובים". ע"פ זה הוא מנסה להסביר את הנוסח ה"בלתי מדוקדק" לדעתו של ברכת "הגפן"... (ראה מאמרו של פרופ' חיים א' כהן, "בורא פרי הגפן – על תולדות ההגייה האשכנזית בנוסח הברכה על היין", בתוך, לשון חכמים והתחומים הנושקים לה, ירושלים תש"ע, עמ' 185–192).

³⁴ הרב מרדכי אלימלך, יד מרדכי, סוכה, תשנ"ה, עמ' ב.

³⁵ כעין זה מתרצים חז"ל לפעמים: ראה חידושי רש"י לתענית ב, א, ופרופ' שמעון שרביט, פרקי מחקר בלשון חכמים, תשס"ח, עמ' 144. הנה דוגמות מלשון התורה: "מְאֻלְמִים אֲלֵמִים", "הַבְּמִצִּיִּים אִם בְּמִצְרַיִם". ומלשון הרמב"ם: "הלכות מאכלות אסורות" (אע"פ ש"מאכל" הוא זכר). התחביר השפיע כאן על תורת הצורות.

³⁶ יש הרוצים להוכיח מ"שתי אילנות" במשנה ש"אילן" משמש בלשון חז"ל גם בלשון נקבה. ברם, הבלשן יצחק אבינרי (היכל רש"י, תשמ"ה, ח"ב, עמ' תלד) כתב: "מה רבה הזהירות שיש לנהוג בקביעת מינו של שם עצם... מזווגי הצורות אין למדים כלל, בין שיש כאן השפעת הסומך ובין שיש כאן השפעת הצליל... על אחת כמה וכמה שהמספרים לא יעידו דבר ובכל מקום שהדקדוק יעיד כי משובשים הם - מכה מאן כל מסורת לשונית. אין כאן אלא שיבושי מעתיקים ומדפיסים וכולם טעוים תיקון (כדוגמת הגהת הריעב"ץ בערובין ה, ב; ובנושא זה גם השולחן ערוך צריך הגהה, כמו באו"ח שמה, סעיף י: "רחב ארבע" צ"ל "ארבעה"). ועוד כתב (עמ' תט) ש"שתי אילנות" (ביכורים פ"א מ"ו) טעות מוכחת היא מההמשך: "נקצץ האילן", והנוסחה הנכונה מצויה בירושלמי (ובחלק מכתבי היד). גם בבבא בתרא פ"ה מ"ד ובגיטין מח, א ניתן למצוא עדי נוסח עם המספר הזכרי המתאים. וע"ע: ר' ראובן מרגליות, מחקרים בדרכי התלמוד וחידותיו, פרק י, עמ' ס', ופרופ' שמעון שרביט, פרקי מחקר בלשון חכמים, בפרק "שמות כפולי צורה בריבוי בלשון התנאים", עמוד 140–178.

בזכר ובין בנקבה³⁷. שלישית, יש אומרים שבאופן כללי כל ההתאם הדקדוקי של זכר ונקבה אינם הכרח, אלא רשות בלבד³⁸. ורביעית, יש טוענים שאדרבה, כאן תוקנה לשון נקבה בכוונת מכוון, ללמד שיש לברך רק על עצים נקביים ופורייתם³⁹.

ו. "אילנות טובים": כאמור, אין שום כתב יד של הגמרא שבו מופיע בנוסח ברכת האילנות "טובים", ודי ברור שהנוסח שחז"ל טבעו הוא הנוסח – המוקשה לכאורה – "אילנות טובות"⁴⁰. כך הנוסח גם ברוב ככל ספרי רבותינו הראשונים והאחרונים. העדויות לכך שבברכת האילנות גרס מישהו "אילנות טובים" בודדות וקלושות, ומסתבר שמי שהמציא נוסח זה (ה"מובן" יותר, בין מתוך כוונה טובה, ובין אם בלי כוונה) – איננו מחבר הספר, אלא מעתיק או מדפיס מאוחרים⁴¹.

---

³⁷ כ"כ הרב יעקב ורדיגר בהערות "שירותא דצלותא" בסידור "צלותא דאברהם" (ח"ב, עמ' תרא), ע"פ הכלל "כל שאין בו רוח חיים, זכרה ונקבה". יש להעיר שייחוס כלל זה לרש"י, לר"א אבן-עזרא או לרבינו תם כנראה שגוי, והראשונים שגישה זו מפורשת בדבריהם הם החזקוני שמות לה, יז; ותוספות רא"ש, מסכת שבועות ה, ב ד"ה מראות נגעים.

³⁸ זוהי שיטתו הייחודית של רבי יוסף כספי ש"על כל דבר ונמצא – יצדק ויתכן שיורמז אם בלשון זכר אם בלשון נקבה" (רתוקות כסף, פרק יח), וראה פירושו לבראשית ב, כג ולישעיהו נד, א, ובספרו של ידידי ד"ר משה קהן, השפה העברית בראי חכמת ההיגיון: משנתו הלוגית-הפילוסופית-הבלשנית של רבי יוסף כספי, עמ' 128–130.

³⁹ ראה: "מעשה חמד" הנ"ל, עמ' רסו–רבע. אמנם, יש מתירים לברך על אילני סרק המלבלבים. ראה: ריעב"ץ, מור וקציעה, סי' רכ"ה, עמ' ער במהדורת מכון ירושלים, וראה מאמרו החשוב של פרופ' זהר עמר, "הגדרת הלבול לעניין ברכת האילנות", תחומין לח (תשע"ח) 470–478.

⁴⁰ "הצירוף 'אילנות טובות' מתועד, כאמור, במקורות טובים וקדומים של ספרות חז"ל והם מעידים כי במקרה זה תהליך הגרירה חל בשלב מוקדם. קרוב לוודאי כי נוסח הברכה נתקן מלכתחילה בלשון 'אילנות טובות' המשקפת את הגרירה, וההגהה המבקשת לשמור על ההתאם במין היא אומנם מעשה דקדוקי מתבקש, אך דומה שהיא אינה מכוונת ללשונה המקורית של הברכה" ("סדר עבודת ישראל – שיטתו הדקדוקית של ר' יצחק זליגמן בער בההדרת הסידור", דוקטורט של אילת קמינצקי; תשע"ח).

⁴¹ "אילנות טובים" בתוך נוסח ברכת האילנות מצוי בחלק מכתבי היד של ספר מצוות קטן לר' יצחק מקורביל ("עמודי גולה" עם ביאור צביון העמודים, תשמ"ז, חלק ה עמ' קמח, הערה שנד); בבית הבחירה לר' מנחם המאירי בראש השנה יא, א – בניגוד לדברי עצמו במסכת ברכות שם; בשער הראיה של 'ספר הפרדס' על הלכות ברכות לר' אשר ב"ר חיים נביו, תלמיד תלמידי הרשב"א, הודפס רק במהדורת הרב בלוי "אילנות טובים" בציטוט של נוסח הרי"ף ופסקי הרי"ד, לעומת מהדורת הרב מרדכי ליב הלוי קצנלבוגן שבה הודפס גם כאן "אילנות טובות", וכך מצטט אותו גם החיד"א בברכי יוסף (שירי ברכה לאו"ח סי' רכו, קו"א, אות ב), ובנוסף, ברי"ף ובפסקי רי"ד שבידינו מופיע "ואילנות טובות". שני חיבורים נוספים מאותה תקופה שבהם מופיע "אילנות טובים": ספר 'עץ חיים' לר' יעקב חזן מלונדון (מובא במדור גרסאות שמהדורת פרנקל) ו'שולחן של ארבע' שער א לר' בחיי בן אשר. כאמור, צ"ע אם אינו אלא תיקון מאוחר, בין אם בכוונה (אולי הרגישו לא בנוח עם נוסח שאיננו "מדוקדק"), בין אם בשוגג (משגרת לשונם).

העדות המוכחת הראשונה לנוסח המדוקדק "אילנות טובים" היא משנת תקל"א (1771). בשנה זו הודפס בפרנקפורט דאודר ספר "שלחן שלמה"⁴² ע"י הרב שלמה זלמן מירקש, אב"ד מיר, שלוש שנים לפני פטירתו. בסימן רכ"ו מובא נוסח הברכה: "וברא בריות טובים ואילנות טובים"⁴³.

מי שאחראי לכך שבימינו יש סבורים כי מנהג בני אשכנז מקדמת דנא לברך "אילנות טובים" לעומת בני ספרד המברכים "אילנות טובות"⁴⁴ – הוא המשכיל הברלינאי יצחק קטנב, שהגיה: "טובים – כצ"ל ביו"ד מ"ם, כי אילן זכר הוא" ("ויעתר יצחק", תקמ"ה; 1785). הוא המשיך את דרכו של רז"ה בהתאמת הסידור לדקדוק המקראי, והשפיע רבות על גדול מהדירי הסידור והמחזור האשכנזי, רוו"ה: ר' וולף היידנהיים (נלב"ע: תקצ"ב; 1832), ועל תלמידו ר' יצחק זליגמן ב"ר, בסידורו "סדר עבודת ישראל" (יצא לאור בתרס"א; 1901).

**(נט) אילנות טובים, כצ"ל ביו"ד מ"ם, כי אילן זכר הוא והיא מלה ארמית
למו ואלו אילן כגו ארעא ורומה שגיא (דניאל ד'), ואמרו
ז' למה נאה אילן זה, שלשה אילנות של שלשה אנשי' וזולתם לפיכך יתכן שיבא
תארו כלשון זכר / והפך זה נשים שאנכית :**

חידוש זה אומץ בסידוריהם ה"מדוקדקים", ובעקבותיהם חדר גם "תיקון" זה ללשון התפילה האשכנזית עד ימינו⁴⁵ – למרות התנגדות בעל "פרי מגדים", רבי יוסף תאומים (אגרת ב, ד"ה לבלב):

⁴² "והוא הלכה פסוקה בקיצור משלחן ערוך אורח חיים". ספר זה קדם ל"קיצור שולחן ערוך" של הרב גנצפריד בכמאה שנים, והוא מסודר לפי סימני השו"ע. הוא מצוטט ב"משנה ברורה" עשר פעמים (ע"פ פרויקט השו"ת), ובכל זאת קשה לדעת מה מידת ההשפעה שהיתה לנוסח האילנות שבחיבור זה.

⁴³ מה שמעניין בנוסח זה, שהתואר הזכרי "טובים" מופיע כאן פעמיים (במקום "טובות" פעמיים): גם כתואר של השם "בריות" שמשמעותו "בני אדם" (ראה לעיל הערה 31), וגם בהתאמה לשם הזכרי "אילנות". בנוסף, חסרה המילה "בו", אולי מתוך הכרעה כנוסח "צידה לדרך" (הנ"ל בהערה 28).

⁴⁴ הסידור היחיד שמצאתי בנוסח עדות המזרח והספרדים הגורס "טובים", הוא "רנת ישראל!"⁴⁵ תיקון זה חדר גם ל"קיצור שולחן ערוך" (ס, א) של הרב גנצפריד (יצא לאור בהונגריה בשנת תרכ"ד; 1864).

בסידור "צלותא דאברהם" (ח"ב, עמ' תר) כתב הרב יעקב ורדיגר: "ולפי חוקי הלשון צריך להיות ברבים אילנות טובים, כך היא הגירסא ש"ס כתב יד מינכן המובאת בדקדוקי סופרים". ראשית, חוששני שטעה בעיונו בדקדוקי סופרים. אין הוא המשתמש היחיד בדקדוקי סופרים שלא הבין כיצד בנוי הספר. (ראה רשימתו של פרופ' יעקב שמואל שפיגל, "דוגמאות לקושיות של אחרונים עקב הזנחת השימוש בדק"ס", בתוך: 'עמודים בתולדות הספר העברי: הגהות ומגיהים', עמ' 524–528). נוסח כתב יד מינכן 95 בברכות הוא 'שלא חיסר מעולמו כלום וברא בו בריות טובות ואילנות טובות ליהנות מהן בני אדם', ובראש השנה: 'שלא חיסר מעולמו כלום וברא בו בריות טובות ליהנות מהן בני אדם'. שנית, שגויה התפיסה כאילו יש 'חוק' שקובע את הלשון. הלשון קדמה ל"כללי הלשון" המתארים אותה, ולא להיפך. הלשון לא נוצרה באופן מלאכותי לפי כללים קבועים, אלא כל כללי הדקדוק הם

"אילנות טובות – כן הוא הנוסחא בגמרא ושו"ע. ובסידור עם ויעתר יצחק כתב 'טובים'... ולדידי אין לשנות הנוסחא, ובקיבוץ נקיבות, כמו אבות, אף שהוא תאר⁴⁶, וגם יש באילן נקיבה, כמרכיבין דקלים (פסחים פ"ד מ"ח)"⁴⁷.
"הכל תלוי במזל": יתכן שאילו היה נכלל פסק זה במקומו ב"פרי מגדים", היה משפיע יותר מאשר פרסומו באיגרת זו, שכמעט ואין מי ששם לב אליה⁴⁸.

אז כיצד מברכים בראיית אילנות?

יש מי שייצמד ללשון המקורית של חז"ל, מתקני הברכות, ויש מי שיעדיף את תיקוני הלשון כדי לחקות עד כמה שניתן את לשון התנ"ך. יש מי שיזדעזע למקרא מקורות יניקתו של הנוסח השגור בפיו והמודפס בסידורו, ויש מי שיצרום לו הנוסח המסורתי שאיננו מתיישב עם חוקי הדקדוק שלמד בבית הספר. יש המדגישים את חשיבות שמירת מנהג אבותינו, ויש אומרים: אדרבה! חשוב לשמור על מנהג אבות-אבותינו, וכל מי ששינה – ידו על התחתונה. יש הרואים בנוסח המסורתי "עבירה על חוקי הדקדוק" וסגנון עילג, ויש המתרפקים בערגה על לשון קדומים וחפצים להחזיר עטרה ליושנה. יש שיעמדו כחומה בצורה על משמר הדקדוק, ויש שיראו בזה הזדמנות להעשרה, לחינוך לסובלנות ולקבלת סגנונות שונים ומגוונים. יש שיראו

ניסיונות להגדיר את התופעות הלשוניות שכבר נוצרו (בדומה לחוקי הפיזיקה, שמטרתם לתאר מרב התופעות הפיזיקאליות, אך אין הטבע כפוף להם). הגדרת כללי הלשון היא ניסיון להבין את הלשון, והבנה זו מאפשרת למשתמשים בלשון לדעת כיצד ללכת בדרכה ולשמר את צורתה. ראויים לציין דברים שנכתבו אגב דיון בשאלת ההיתר לשנות ממבטא לשון הקודש של אבותינו (מתוך שו"ת ישכיל עבדי ח"ב או"ח סי' ג): "ידוע כי... השפה **קדמה לדקדוק** ועל פי השפה בצרו את חומת הדקדוק. ולכן יש הרבה דברים יוצאים מן הכלל ואינם מתאימים לחוקי הדקדוק, ולא נוכל חלילה לשלוח יד לתקן כאשר מעיר בזה הרב"ע בכמה מקומות עי' במגלת רות כמה פסוקים בין לשון זכר ללשון נקבה, ועלינו לשמור על המסורת. וא"כ במלת נקדישך וכו' אחרי כי כל המון ישראל שגור בלשונם הך' בשו"א לא נוכל לומר שיש איזה שגיאה: אם מצד קובעי התפלה - בודאי שדעתם גדולה מדעתינו והחסרון תלוי בנו, והלא גם בתורה מצינו בלשון נקבה ואם ככה את עושה לי עפרש"י. ואם נאמר במשך הזמן נשתבש - גם זה אי אפשר כי השבוש יפול רק באיזה חלק מהעם, או באיזה מדינה, לא בכל המון ישראל. אך בלי ספק אם אחרוני זמננו יקבעו איזה תפילה שאינה מתאמת לחוקי הדקדוק - אז רשאים אנו לתקן.

⁴⁶ כלומר, סיומת "-ית" איננה בלעדית לנקבות, שהרי היא באה גם בשמות ממין זכר, כמו "אבות".

⁴⁷ ראה לעיל הערות 36–39.

⁴⁸ היחיד שראיתי שמצטט זאת הוא ר' מאיר ערבה (מאיר עוז על סדר משנה ברורה, תשע"ט, עמ' 697). איגרות הפרי מגדים מובאות במהדורת מכון ירושלים לפני "פתיחה כוללת" בתחילת או"ח (עמ' שכב). ע"פ דברי המהדירים, עמ' שכ, לא הודפסה אגרת זו החל מהדפוס השני ועד מהדורת תשנ"ד. בשנותיו האחרונות עד פטירתו ב' באייר ה'תקנ"ב (1972) שימש רבי יוסף תאומים כרב בפרנקפורט דאודר (כנ"ל, שם הודפס כבר בשנת תקל"א נוסח "אילנות טובים" ב"שלחן שלמה"). את חיבורו 'פרי מגדים' על חלק או"ח הדפיס בפרנקפורט דאודר בשנים תקמ"ה-תקמ"ז, והשגתו על סטנוב היתה "סמוך ונראה" להדפסת "ויעתר יצחק", שהיתה כאמור בשנת תקמ"ה.

בעין יפה את השיבה ללשון התנ"ך בשוב ה' את שביתנו, ויש שיראו ב"הגהת" לשון חז"ל חוצפה של עקבתא דמשיחא. יש שיעדיפו לברך לפי התקן הלשוני המקובל בלשון הדיבור, ויש שיראו טעם לשבח בחריגות הלשונית ובהעניקים לברכה לשון ומעמד מיוחדים ומעוררי תשומת לב. יש מחזיקים בדקדוק לשון התורה, ויש אוחזים בדקדוק לשון חכמים. הנה דברים שכתב ר' שלמה זלמן אוירבך בנוגע לשאלה האם עדיף לחקות את לשון התנ"ך (ולומר "מוריד הגשם") או להיצמד ללשון מתקני הברכות והתפילות ("הגשם"): "אף שעד כה הייתי רגיל לומר הגשם, בקמץ תחת הגימ"ל, ברם לאחר שקראתי את כל האמור בקונטרס החשוב 'ברכות החיים' התחלתי לומר בסג"ל, כי **הדקדוק היותר גדול וחשוב הוא לשמוע דברי חכמים אשר דעתם דעת תורה**, ובפרט שכת"ר מביא בקונטרסו דברים כתבו שאין זה פלל נגד כללי הדקדוק⁴⁹. " (הסכמה לקונטרס "ברכות החיים", עמ' יט⁵⁰).

סיכום

החשיבות שיש בדיון זה ובהכרעה בדקדוקי ברכת האילנות שנידונו כאן היא בעיקר במישור הערכי והחינוכי, וראינו כי יש פנים לכאן ולכאן. **וְהַאֲמַת וְהַשְׁלוֹם אָהָבוּ.**

אבל יש גם כת שלישית: מי שיאמר "מה עבודת הדקדוק הזאת לכם!", "מה אכפת לי, ומה אכפת לקב"ה? בין כך ובין כך יוצאים ידי חובה, ובין כך ובין כך יתקלס עילאה!", "אמשיך לומר את מה שאמרתי עד היום", או "אומר לפי הנוסח שיזדמן לידי".

תשובה לטענות אלה יש בדברי המדקדק, ר' אברהם אבן עזרא (אגב פירושו לקהלת ה, א):

"ואחרים אמרו 'רחמנא ליבא בעי'! א"כ, למה נצטרך לְדַבֵּר – כי הוא יודע תעלומות לב! והלא תקנו הקדמונים לאמר בצום כפור: ה'ה עם פיפיות שלוחי עמך בית ישראל... ואל יכשלו בלשונם'!".

מבלי לגרוע בחשיבות "חובות הלבבות", בוודאי שיש לדקדק בחובות האברים, ובכלל זה בלשון מדויקת בתפלות ובברכות.

---

⁴⁹ יושם לב לשתי השנינויות הירושלמיות: משחק הלשון "פלל – כללי", ודו המשמעות ב"דקדוק". בימינו רבים מבדילים בין המשמעויות ע"י ההטעמה השונה, כמודגש להלן: כשמדברים על המדקדקים ועל הדקדוק בלשון, משבשים את ההיגוי הנכון להטעמה מלעילית. את המדקדק בדקדוק של מצוות מותרים בהטעמה הנכונה (מלרע).

⁵⁰ **ההדגשה** במקור. מועתק גם בספר הליכות שלמה ח"א, עמ' קב, וב"פסקי תשובות" סימן קיד הערה 31.